

LIMBAJUL ȘI ATITUDINEA CREȘTINILOR FAȚĂ DE „CEILALȚI” ÎN SECOLUL II D.H.

Pastor Dr. Iosif DIACONU

Bibliotecar-șef Universitatea Adventus din Cernica, România
iosif.diaconu@uadventus.ro

ABSTRACT: The Language and the Attitude of the Christians Towards „Others” in the Second Century A.D.

A large part of the Christian history is stained with blood and violence regarding other religious options. But, the humble and non-violent beginning of the Christianity didn't announce this turn of attitude. In this article we study the second century Christian writings for analyzing the attitude they exposed towards „others”. In that period „others” meant pagan religions and philosophy, Judaism and judaizing Christian cults and heretic movements. We will see that the terms used by Christians regarding „others”, the attitude adopted, the action taken and the motivation developed were a natural response to the contact with ideologic competitors. For this stage of Christian history, there is no hint of what will become later a discourse of intolerance and violence.

Keywords: *Tolerance, Christianity, Judaism, paganism, heresy, Gnosticism, Apostolic Fathers, Church Fathers.*

Introducere

La începuturile sale, creștinismul a fost o religie obscură pentru cei din jur, motiv pentru care, deseori, a fost subiectul prejudecăților, al bănuielilor și al persecuțiilor. Mai mult, creștinismul cerea o adeziune exclusivă, fapt care îi evidenția pe credincioși într-o societate în care opțiunea religioasă era cerută în diverse situații de viață. Mediul ostil în care s-a dezvoltat creștinismul a durat până în anul 311 când, împăratul Galerius a oferit creștinilor dreptul implicit de *religio licita*, prin Edictul de la Serdica (Sofia, BG). În 313, Edictul de la Milano a reiterat și consolidat drepturile și libertățile creștinilor.

Mai târziu, printr-un alt edict, emis la Tesalonic în anul 380, creștinismul a ajuns religie de stat, iar ereticii erau considerați „dementes” și

„vesanosque”. Urmările acestui decret au început să apară repede, ereticilor fiindu-le interzisă intrarea în Constantinopol și chiar li s-au confiscat bisericile și averile. În 385, Priscilian, episcop de Avila, a devenit primul creștin condamnat și executat de către alți creștini. S-a deschis astfel un drum al sângelui care abia în zorii modernității a fost închis, iar creștinii au încetat să-i mai persecute pe alții pentru credințele lor.

În articolul prezent ne dorim să analizăm poziția creștinilor față de „ceialți” înainte de a deveni tolerați sau religie de stat. Vom cerceta, astfel, scrierile creștine din cel de-al II-lea secol al d.H. și vom căuta să construim un tablou al atitudinilor creștine față de cei care aveau alte vederi teologice. Studiul nostru include primele scrieri creștine necanonice, începând cu *Epistola către Corinteni* a lui Clement. De menționat că evoluția atitudinii creștinilor față de „ceialți”, așa cum se reflectă în scrierile și canoanele Bisericii din secolele următoare, ar putea face obiectul unor articole viitoare.

La începutul studiului nostru vom stabili cine sunt „ceialți” pentru creștinii din secolul al II-lea. Articolul nu urmărește *praxis*-ul creștin, adică atitudinea față de semenii în nevoie, ci alteritatea teologică și ideologică pe care au trebuit să o confrunte creștinii.

În desfășurarea articolului vom urmări patru direcții de lucru și anume: limbajul, atitudinea, acțiunea și motivele discursului. Ne interesează, mai întâi, ce fel de limbaj foloseau creștinii când discutau și îi etichetau pe ceialți și vom căuta să subliniem dacă limbajul denotă urme de înțelegere sau intoleranță. În al doilea rând vom scoate la iveală atitudinea pe care o dădeau pe față creștinii atunci când îi abordau pe „ceialți”. În al treilea rând vom căuta să stabilim ce fel de acțiuni desfășurau creștinii față de păgâni șieretici, în cadrul strâmt de acțiune pe care îl aveau înainte de legalizare. În final vom analiza motivația logică (sau teologică) și structura discursului ce vizează alteritatea doctrinală, dorind să identificăm trăsăturile justificării abordării creștine față de ceialți.

Înainte de a intra în subiectul propriu-zis trebuie să specificăm perspectiva din care va fi analizată atitudinea creștinilor față de „ceialți”. Este nepotrivit să aplicăm standardele secolului al XXI-lea, privitoare la interacțiunile umane, la conduita și comportamentul omului din primele veacuri ale erei creștine. De aceea, elementele purtătoare de atitudine ca etichetele, motivațiile sau acțiunile, vor trebui așezate în contextul epocii. Demersul nostru va conține, obligatoriu, efortul de contextualizare a comportamentului creștin față de „celălalt”.

Cine erau „ceialți” pentru creștinii celui de-al II-lea secol?

Pentru creștinii celui de-al II-lea secol, „ceialți” erau localizați în alteritatea teologică și ideologică a vremii. Existau trei nuclee ideologice care vizau direct identitatea creștină și față de care Biserica a trebuit să își dezvolte o poziție polemică. Este vorba despre un nucleu păgân format din religiile păgâne și filosofie; apoi este nucleul iudaic, care amenința creștinismul fie direct, fie prin sectele iudaizante; și mai era nucleul eretic, care venea cu amenințări doctrinale din interiorul creștinismului, cel mai periculos fiind curentul gnostic.

a. *Religiile păgâne și școlile filosofice*

Primul nucleu provenea dinspre păgânism, adică fie din religiile păgâne, fie din filosofia păgână. Păgânii negau, în special, teologia propriu-zisă creștină, adică învățătura despre Dumnezeu, precum și construcția argumentului creștin, care părea rudimentar. „Unii dintre filosofi epicurieni și stoici au început să discute cu el. Unii ziceau: – Ce vrea să spună și palavrăgiul acesta?! Alții ziceau: – Se pare că este un predicator al unor divinități străine! Căci el vestea Evanghelia despre Isus și despre înviere” (*Fap.* 17,18 NTR).

Atenagora sintetizează cele trei acuzații clasice pe care păgânii le formulau împotriva creștinilor: ateismul – pentru că nu adorau imagini și chipuri; canibalismul – cu referire la faptul că creștinii mâncau trupul Domnului și beau sângele Lui la Cina Domnului; și relațiile sexuale incestuoase – pentru că predicau dragostea (*Pled.* 3,1).¹

În ceea ce privește filosofia, scriitorii și Părinții Bisericii, mai ales din ultima parte a secolului al II-lea, aveau păreri împărțite. Clement Alexandrinul considera că filosofia poate ajuta pe cineva să descopere adevărul: „Alții socotesc că filosofia este un rău; că a apărut în viață spre pierderea oamenilor, că este invenția unui spirit rău. [...] Și eu voi arăta, în toate *Stromatele* mele, că filosofia este într-un oarecare fel opera proniei dumnezeiești, că nu-i un rău” (*Str.* I 18,2).²

1 Phillip Schaff (ed.), *Ante-Nicene Fathers*, Grand Rapids, MI, Christian Classics Ethereal Library, 285.

2 Clement Alexandrinul, *Scrieri II*, tr. Pr. Dr. Dumitru Fecioru, seria *Părinți și scriitori bisericești* nr. 5, București, EIBMBOR, 1982, 20. Mai târziu, Origen și, pe urmele lui, Augustin, au făcut o distincție între filosofii acestei lumi și platonism care era o etapă pregătitoare folosită de Dumnezeu pentru apariția creștinismului, adevărata filosofie a

Așadar, creștinii se confruntau cu o lume păgână, plină de prejudecăți și acuzații neîntemeiate, dar și cu înalta înțelepciune a filosofiei care privea cu dispreț învățăturile exotice creștine.

b. Iudaismul

Dacă grecii căutau înțelepciune, iudeii așteptau semne (cf. *1 Cor* 1,22). Așadar, al doilea grup ce căuta deconstruirea creștinismului provenea din rândurile religiei și culturii iudaice. Temele în discuție vizau, îndeosebi, identificarea lui Iisus cu Mesia cel mult așteptat de evrei, precum și perspectivele diferite asupra Legii și a Sabatului. „De către iudei” spune autorul *Epistolei către Diognet*, „ei [creștinii *n.n.*] sunt învinuiți ca străini, iar de către greci sunt prigonii, totuși cei care-i urăsc nu sunt în stare să ofere vreun motiv pentru dușmănia lor (*Diog.* 5,17).³ Atunci când Policarp, episcopul Smirnei, a fost dus la Roma pentru a fi judecat, „întreaga mulțime, atât neamuri, cât și iudei ce trăiau în Smirna, au strigat cu mânie nepotolită și cu strigăte puternice: «Acesta este învățătorul din Asia, părintele creștinilor, nimicitorul zeilor noștri, care-i învață pe mulți să nu jertfească și să nu se închine»” (*Martiriul lui Policarp* 12,2).⁴ De altfel, evreii dețin un rol proeminent în *Martiriul lui Policarp*, care urmăresc cu îndârjire persecutarea acestuia și a celorlalți creștini (13,1; 17,2).

Evreii nu erau periculoși numai din cauza persecuțiilor, dar și din cauza influențelor pe care le aveau asupra creștinilor prin sectele iudaizante. Iudaizarea a constituit o provocare continuă pentru creștinii celui de-al II-le secol. Aceasta se manifesta fie direct dinspre iudaism, fie prin ebioniți sau docetiști. Ignatie de Antiohia îi avertiza pe creștini: „Să nu fiți amăgiți prin doctrine ciudate și mituri învechite, fiindcă sunt fără valoare. Căci dacă continuăm să trăim potrivit iudaismului, admitem astfel că n-am primit harul” (*Magn.* 8,1).⁵ Același autor îi numea ἄθεοι (adică necredincioși) pe cei care susțineau că Iisus a suferit în aparență, referindu-se, evident, la secta iudaizantă a docetiștilor (*Tral.* 10,1).⁶

lui Dumnezeu. A se vedea György Heidl, *The influence of Origen on the Young Augustine – a Chapter of the History of Origenism*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, USA, 2009, p 30–34.

3 Michel W. Holmes, *The Apostolic Fathers*, ed. a III-a, Grand Rapids MG, Baker Academic 2007, 703.

4 Holmes, *The apostolic Fathers*, 319.

5 Holmes, *The apostolic Fathers*, 209.

6 Holmes, *The apostolic Fathers*, 221.

Iustin Martirul, în *Dialogul cu iudeul Trifon*, îi impută acestuia că evreii stau la originea multor necazuri pe care le aveau creștinii: „Voi ați ucis pe Cel Drept, și mai înainte de El pe profeții Lui, iar acum căutați să nimiciți și pe cei ce nădăjduiesc în El [...]. Căci n-aveți putere să ne ucideți din cauza stăpânitorilor de acum; de câte ori ați putut însă, ați făcut și acest lucru” (*Trif.* 16).⁷ De altfel, Iustin consideră că toate prejudecățile și acuzațiile pe care le aveau oamenii față de creștini, au fost semănate de iudei. Aceștia, după ce L-au omorât pe Hristos, au trimis soli pe tot pământul, „zicând că s-a ivit o erezie atee, aceea a creștinilor, aducând împotriva noastră toate acele mărturii pe care le spun împotriva noastră cei care nu ne cunosc. Așa că voi nu sunteți numai cauzatorii nedreptății voastre, ci în general și cauzatorii nedreptății celorlalți oameni” (*Trif.* 17).⁸

c. Curentele eretice

În fine, al treilea grup aflată în dispută cu creștinii era format din mișcările disidente creștine. Unele mișcări aveau un număr semnificativ de adepți, fapt care a necesitat un mare consum de energie din partea Bisericii pentru a răspunde învățăturilor acestora. „Dintre ei unii sunt numiți marcioniți, alții valentinieni, alții basilidieni, alții saturnilieni, iar alții se numesc cu alte nume; fiecare numindu-se după începătorul învățaturii pe care o au, tot în același fel în care și fiecare dintre cei care socot că filosofează, după cum am spus la început, socoate că poartă numele filosofiei pe care o filosofează, de la părintele sistemului lor” (*Trif.* 35).⁹ Cei menționați de Iustin sunt mișcări de natură gnostică la care se mai adaugă, așa cum am spus, ebioniții și docetiștii, mișcări creștine așa-numite iudaizante.

Mai târziu, în secolul al II-lea, mișcarea montanistă devine o reală amenințare pentru echilibrul Bisericii. Această mișcare își avea originea în învățăturile lui Montanus din Frigia, un creștin care a început să predice că este condus de Duhul Sfânt și făcea profeții numeroase, accentuând o viață austeră și iminența parusiei. „[...] Frigienii¹⁰, că și ei numesc psihici pe

7 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, tr. Pr. Dr. Olimp Căciulă, seria *Izvoarele ortodoxiei* nr. 4, București, Tipografia cărților bisericești, 1941, 50.

8 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 51.

9 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 85.

10 Montaniștii erau identificați la început după locul de proveniență, provincia Frigia din Turcia de azi.

cei care nu cred în noua lor profeție. Împotriva lor vom vorbi în cuvintele *Despre profeție*” (*Str.* IV, cap 8, 93,1).¹¹

Erau atât de multe curente încât, Clement Alexandrinul ne spune că „cea dintâi învinuire pe care ne-o aduc [necreștinii *n.n.*] este aceea că spun că nu pot să creadă din pricina deosebirilor dintre ereziile creștine. La care din ele este adevărul, când unele învață una, altele alta?” (*Str.* VII, cap 15, 89,2).¹² Desigur, Clement va răspunde acestei imputări arătând că „la voi iudeii și la cei mai străluciți dintre filosofi eleni au fost foarte multe școli și totuși nu spuneți că nu trebuie să vă mai ocupați cu filosofia și cu gândirea iudaică din pricina deosebirilor care sunt între școlile voastre” (*Str.* VII, cap 15, 89,2)¹³. Autorul alexandrin remarcă observația celorlalți privitor la numărul mare de clamații venite din interiorul creștinismului, care revendicau adevărul.

Acestea sunt cele trei direcții din care veneau amenințările la adresa creștinilor secolului al II-lea. În continuarea studiului nostru vom analiza reacția creștinilor față de acestea și vom începe cu limbajul și termenii pe care îi foloseau.

Limbajul folosit cu privire la „ceilalți”

Fără a aplica pretențiile simandicoase ale secolului al XXI-lea, dorim să facem tabloul limbajului folosit de creștinii celui de-al II-lea secol cu referire la „ceilalți” pentru a urmări dacă există germeni de ură și răz bunare care să se poată transforma, în condiții propice, în lozinci ale ostilității.

Vorbind despre schisma iscată în Biserica din Corint, Clement Romanul îi numește pe inițiatori „câteva persoane nesăbuite și arogante care au aprins un asemenea hal de nebunie” (1 *Clem* 1,1).¹⁴ Autorul *Epistolei către Diognet* cataloghează drept prostii și nebunii actele de închinare ale „celorlalți” „În vreme ce grecii dau un exemplu al prostiei lor oferind lucruri chipurilor surde și fără simțuri, iudeii, gândind că ei oferă aceste lucruri lui Dumnezeu ca și când ar fi în nevoie de ele, poate fi aceasta considerată mai degrabă nebunie, decât închinare” (*Diog.* 3,3).¹⁵ Tot el vorbește despre

11 Clement Alexandrinul, *II*, 276.

12 Clement Alexandrinul, *II*, 533.

13 Clement Alexandrinul, *II*, 533.

14 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 45.

15 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 699.

evrei că sunt neghiobi, amăgitori, agitatori și mândri (*Diog.* 4,6).¹⁶ Autorul anonim spune că un creștin nu trebuie să accepte „declarații goale și fără sens ale acelor filosofi pretențioși” (*Diog.* 8,2).¹⁷ El numește așa doctrinele filosofice deoarece unii spun că „Dumnezeu este foc (chiar spre ceea ce se îndreaptă, ei numesc Dumnezeu!), și alții, apă, și încă alții alte elemente create de Dumnezeu (*Diog.* 8,2).

Policarp, scriind Bisericii din Filipi, preia aceeași etichetă de la Ioan apostolul atunci când vorbește despre cel care nu crede că Hristos a venit în trup (erezia docetistă), numindu-l „antihrist” (*Filp.* 7,1¹⁸ cf *1 Ioan* 4,3), iar pe cel care neagă mărturia crucii îl consideră „de la Diavol”; dacă cineva nu acceptă învierea și judecata, Policarp îl consideră întâi-născut al Satanei (*Filp.* 7,1).

Ignatie de Antiohia îi ia în discuție pe unii dintre creștini care, deși poartă Numele lui Hristos, fac fapte nevrednice de acesta. „Trebuie să-i evitați ca pe fiare sălbatice. Căci sunt câini nebuni care mușcă pe furiș; trebuie să vă păziți de ei, căci mușcătura lor este greu de vindecat (*Ef.* 7,1)¹⁹. Pe docetiști, Ignatie îi numește ramuri rele care au poame otrăvitoare (*Tral.* 11,1)²⁰. Tot pe docetiști, scriind Bisericii din Smirna de această dată, Ignatie îi consideră „fiare sălbatice în chip omenesc”, față de care creștinii nu doar că nu trebuie să le dea binețe, dar ar fi bine ca nici măcar să nu-i întâlnească (*Smir.* 4,1).²¹

La rândul său, Iustin Martirul spune despre filosoful Crescens, cel care l-a reclamat pe Iustin la autorități, că nu e vrednic de numele de filosof căci îi place să se laude și să braveze contra creștinilor, fără a le cunoaște crezul sau fără a-l înțelege. Sau dacă îl înțelege, atunci el este un fricos coșelit de păreri iraționale (*2 Apol.* 3).²² De asemenea, Iustin spune că disprețuiește doctrina amăgitoare și păcătoasă a lui Simon (Magul), iar scopul scrierii sale este tocmai acela de a-l da în vileag pentru a-i întoarce pe mulți (*2 Apol.* 15).²³

16 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 701.

17 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 707.

18 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 289.

19 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 189.

20 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 195.

21 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 251.

22 Schaff, *ANF*, I, 506.

23 Schaff, *ANF*, I, 518.

Irineu îi numea pe gnostici „cei mai deșerți dintre sofiști” pentru că spuneau că Intelectul Tatălui, ba chiar însuși Tatăl, a emis un eon nedesăvârșit și orb (*Haer.* II,17,10).²⁴ În altă parte a aceleași scrieri Irineu consideră că învățăturile gnosticului Valentin au un caracter „viclean, înșelător, amăgitor și vătămător” iar calea lor duce la pierzanie (*Haer.* II, 19,8).²⁵ Mai departe Irineu îi avertizează pe gnostici: „luați aminte la mărimea hulei pe care o săvârșiți împotriva Celui care cu adevărat este Dumnezeu” (*Haer.* II, 28,4).²⁶ În vreme ce Biserica desfășoară milă, îndurare, tărie și adevăr pentru mântuirea oamenilor, gnosticii dau pe față rătăcire, amăgire, iluzii magice și „sunt plini de toată înșelătoria, de un duh apostat, de lucrarea demonică și de amăgirea idolatriei, cu adevărat înainte-mergători ai aceluia balaur” (*Haer.* II, 31,3).²⁷ Ei sunt „avocați ai șarpelui și ai morții”, potrivit scriitorului Iyonez (*Haer.* III, 23,8).²⁸

Clement Alexandrinul îi socotește pe gnostici „ticăloși și oameni de nimic” (*Str.* III,34,1).²⁹ Ei sunt „goi de hotărârile lui Dumnezeu și de tradițiile lui Hristos, pentru că sunt întemeietorii unor învățături cu adevărat amare...” (*Str.* VII 99, 5).³⁰ De asemenea, ereticii sunt îngâmfați și „afirmă, fără să aducă dovezi, ceea ce își închipui că știu” (*Str.* VII 101,2).³¹

Constatăm, așadar, o largă paletă de metafore și etichete folosite de creștini pentru a-i caracteriza pe „ceilalți”. După standardele noastre limbajul pare dur și jignitor, însă este cu totul irelevant să folosim același etalon ca azi. De asemenea, faptul că, de exemplu, în cazul iudaismului, unele expresii întâlnite s-au transformat, cu timpul, în lozinci și clișee antisemitice, nu înseamnă că autorii antici trebuie identificați cu uzanța lor ulterioară.

Trebuie punctat și faptul că scrierile se adresează creștinilor, iar limbajul este unul pastoral, de avertizare și pregătire. Alta era însă raportarea atunci când creștinii se adresau direct adversarilor, așa cum vom vedea mai jos, în dialogul dintre creștinul Iustin Martirul și iudeul Trifon. În cazul

24 Sf. Irineu de Lyon, *Combaterea ereziilor*, Cartea a II-a, tr. și note Petru Molodeț, București, EIBMO 2017, 156.

25 Sf. Irineu de Lyon, II, 172.

26 Sf. Irineu de Lyon, II, 219.

27 Sf. Irineu de Lyon, II, 245.

28 Sf. Irineu de Lyon *Combaterea ereziilor*, Cartea a III-a, tr. și note Petru Molodeț, București, EIBMO 2018, 244.

29 Clement Alexandrinul, II, 201.

30 Clement Alexandrinul, II, 539.

31 Clement Alexandrinul, II, 540.

raportării directe vom constata un limbaj cordial și plin de amabilitate. De aceea, nu trebuie să confundăm discuția internă, catehetică, dintre creștini, cu raportarea exterioară față de „ceialți”, atunci când aveau de-a face în mod direct cu ei.

Atitudinea creștinilor față de „ceialți”

După ce am trecut în revistă panoplia de termeni folosită de creștinii celui de-al II-lea secol pentru a-i cataloga pe „ceialți”, ne preocupăm aici de atitudinile la care erau încurajați să le întrețină față de păgâni, iudei și eretici.

Autorul epistolei către Diognet spune că ceea ce este sufletul pentru trup, aceea este creștinismul pentru lume. „Sufletul iubește carnea care îl urăște pe acela (pe suflet *n.n.*), [...], și creștinii îi iubesc pe cei care îi urăsc” (*Diog.* 6,6).³² El spune că un creștin nu poate fi fericit dacă „folosește forța împotriva unuia inferior” (*Diog.* 10,5).³³ Totuși, în opinia autorului anonim, creștinul „va condamna înșelăciunea și eroarea lumii”, chiar dacă nu într-un mod incriminator, ci pur și simplu pentru că creștinismul este adevăr, în lumina căruia falsitatea este devoalată (*Diog.* 10,7). De asemenea, autorul anonim considera că cei credincioși au fost suficient de instruiți ca să-și dea seama că creștinii sunt îndreptățiți să păstreze distanța față de neghiobia ordinară, amăgirea, agitația și mândria iudeilor (*Diog.* 4,6).³⁴

Policarp îi îndeamnă pe creștinii din Filipi să nu-i considere drept dușmani pe membrii răsculați, așa cum era cazul lui Valens, „ci, ca pe niște membri abătuți și bolnavi, recuperați-i, ca să vă mântuiți întregul trup [al Bisericii *n.n.*] în întregimea lui” (*Filp.* 11,4).³⁵ Mai mult, el le cere creștinilor să se „roage, de asemenea, pentru regi și judecători și domnitori, și pentru cei care vă persecută și vă urăsc, și pentru dușmanii crucii, astfel ca roadele voastre să fie evidente între toți oamenii, pentru ca voi să fiți desăvârșiți în El” (*Filp.* 12,3).³⁶ De altfel, lucrarea *Martirajul lui Policarp* menționează că, atunci când a fost găsit de către prigonitori, episcopul din Smirna a dispus imediat să „se pună o masă pentru ei ca să mănânce și să bea atât cât doresc în acel moment” (*Mart.* 7,2).³⁷

32 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 705.

33 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 713.

34 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 701.

35 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 295.

36 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 295.

37 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 313.

Pe de altă parte, Ignatie îi îndeamnă pe creștinii din Efes: „Să-i evitați ca pe fiare sălbatice (*Ef. 7,1*)”³⁸ pe cei care poartă numele lui Hristos, dar care fac fapte nevrednice de acest Nume. El îi apreciază pe aceiași creștini din Efes pentru că „am aflat că niște oameni din altă parte v-au tăiat calea cu doctrine rele, dar nu le-ați îngăduit să le semene printre voi. V-ați acoperit urechile pentru a evita să primiți cele semănate de ei, căci voi sunteți pietre ale templului” (*Ef. 9,1*).

Aceiași scriitor îi îndemna pe creștinii din Tralles astfel: „Să luați parte numai la mâncarea creștină și vă țineți departe de orice plantă ciudată, care este erezia” (*Tral. 6,1*).³⁹ Mai mult decât să se țină departe, până la urmă, creștinii trebuiau să „fugă de aceste ramuri rele care au poame otrăvitoare” (*Tral. 11,1*)⁴⁰. Și creștinilor din Filadelfia le spunea să „stați departe de plantele rele, care nu sunt sădite de Isus Hristos” (*Fild. 3,1*).⁴¹

Aceia dintre docetiști care huleau, negând trupul real al lui Hristos, nu erau vrednici, în viziunea lui Ignatie, „să le rețină numele. Într-adevăr, departe de mine să mi-i amintesc chiar, până la acea vreme când se vor răzgândi cu privire la patimă, care este învierea noastră” (*Smir. 5,3*).⁴² Asemenea oameni trebuie evitați și „să nu vorbiți despre ei nici în privat, nici în public” (*Smir. 7,1*).⁴³

Pe creștinii din Filadelfia, Ignatie îi îndeamnă să nu-i asculte pe cei care le explică iudaismul, chiar dacă explicația vine de la cineva necircumcis (dintre neamuri). El îi privea pe aceștia ca niște pietre funerare, dacă nu reușesc să vorbească despre Hristos (*Fild. 6,1*).⁴⁴

Observăm, așadar, la Ignatie un ton rezervat față de „ceilalți”, iar majoritatea îndemnurilor lui constau în a-i sfătui pe creștini să se ferească, să se țină departe și să-i ignore pe iudaizanți. Această raportare trebuie văzută ca o atitudine pastorală, pentru a-i ține departe pe creștini de influențele nefaste. Abordarea ereticilor și a „celorlalți” este încredințată de către Ignatie episcopului, el făcând des apel la ierarhia bisericească și la funcția episcopală ca garanție a unității și a adevărului (vezi *Smir. 8,1-2*).⁴⁵

38 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 189.

39 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 219.

40 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 195.

41 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 239.

42 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 253.

43 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 255.

44 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 241.

45 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 255.

Didahia încuraja creștinii ca „dacă învățătorul însuși se rătăcește și învață învățături diferite care subminează toate astea, să nu-l ascultați” (*Didahia* 11,2).⁴⁶ Mai departe, Didahia sfătuiește credincioșii ca, dacă cineva greșește față de aproapele său, nimeni să nu vorbească cu acea persoană, nici să nu asculte vreun cuvânt de la ea, până când el sau ea nu se pocăiește (*Didahia* 15,3).⁴⁷ Se remarcă deci o tendință de izolare față de cel greșit. Desigur, în context, izolarea are rol terapeutic față de cel în cauză, pentru a-l stârni la pocăință.

Iustin Martirul îi descrie iudeului Trifon atitudinea pe care o au creștinii față de cei care-i prigonesc: „Într-adevăr, dacă răbdăm să suportăm toate răutățile care ne sunt făcute de oameni și de demonii cei răi, chiar și în cele mai nespuse, în moarte și în chinuri rugându-ne să fie miluiți cei ce ne supun la acestea, nevoind să fie răsplătit nimeni cu nici cel mai mic lucru ...” (*Trif.* XVIII).⁴⁸ Din nou, în capitolul XXXV al aceleași scrieri, Iustin subliniază faptul că „noi ne rugăm și pentru voi [iudeii *n.n.*] și pentru toți ceilalți oameni care ne vrăjmășesc, pentru ca, schimbându-vă părerea împreună cu noi, să nu mai defăimați pe [...] Iisus Hristos, ci crezând în El și în cea de-a doua și strălucită venire a Lui să vă mântuiți și să nu fiți condamnați de El în foc”.⁴⁹ Și chiar dacă evreei semănau prejudecați printre toți oamenii cu privire la creștini, cum că ar fi ateii și nelegiuți, „noi, însă, nu vă urâm, nici pe voi, nici pe aceia care, din cauza voastră, au astfel de idei împotriva noastră, ci dimpotrivă, ne rugăm ca chiar dacă vă veți pocăi acum, să găsiți cu toții milă la Dumnezeu” (*Trif.* CVIII).⁵⁰ Evreei L-au ucis pe Hristos, iar pe creștini îi urăsc și îiucid ori de câte ori au puterea și-i blestemă neîncetat. „Cu toate acestea, noi ne rugăm cu toții pentru voi și, în genere, pentru toți oamenii, după cum am fost învățați de Hristos” (*Trif.* CXXXIII).⁵¹

În pofida caracterului polemic al lucrării, trebuie remarcat de-a lungul ei tonul plin de curtoazie și respect pe care îl are Iustin față de iudeul Trifon, dar și Trifon față de creștinul Iustin. „În ceea ce mă privește pe mine”, spunea Trifon, „mărturisesc că am fost în chip deosebit de plăcut

46 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 361.

47 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 367.

48 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 53.

49 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 86.

50 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 239.

51 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 292.

impresionat de întâlnirea noastră și socotesc că și tovarășii mei se găsesc în aceeași stare sufletească ca și mine. [...] Dacă vei pleca să nu-ți fie silă să-ți aduci aminte de noi ca de niște prieteni". Aceleași cuvinte generoase pot fi găsite și în discursul lui Iustin (*Trif.* CXLII).⁵²

Teofil de Antiohia îndeamnă și el să iubească pe cei care le sunt vrăjmași creștinilor, „căci noi ar trebui să fim bine-dispuși, nu numai față de cei care sunt de același fel cu noi, cum presupun unii. [...] căci Evanghelia spune: «Iubiți pe vrăjmașii voștri, și rugați-vă pentru cei care vă asupresc» (cf. *Mat.* 5, 44)" (*Autol.* III 14).⁵³

Mergând către sfârșitul secolului al II-lea întâlnim activitatea antieretică prodigioasă desfășurată de Irineu de Lyon. „Dacă episcopul de Lyon se arată a fi îngăduitor în privința diferitelor practici stabilite în sânul Bisericii, care însă nu lezează unitatea de credință”⁵⁴, el se dovedește a fi, așa cum vom vedea, intransigent atunci când aceasta se află în pericol. O dovedește intervenția sa promptă în combaterea sectelor gnostice, care în vreme lui dobândiseră o amploare destul de mare, gest pentru care a și rămas, de altfel, în conștiința Bisericii, ca un mare apologet al unității de credință.⁵⁵ Deși a căutat să redeva cu acuratețe învățăturile ereticilor și să le combată, el spune că „nu a încetat totuși să le întindă mâna cu speranța într-o revenire a lor în sânul Bisericii”.⁵⁶ „Și, atât cât vom putea, vom face cunoscut limpede și pe scurt doctrina celor care și acum învață minciuna - vorbesc de cei din preajma lui Ptolemeu, a căror doctrină este o floare a școlii lui Valentin, și vom aduce după modestele noastre puteri, mijloacele de a o distruge, arătând că cele spuse de ei sunt incoerente, străine de adevăr și în dezacord cu acesta (*Haer.* I, Pref. 2)⁵⁷.

În expunerea ereziilor, Irineu ajunge la exasperare când le trece în revistă doctrinele. „Toate acestea depășesc strigătele de „ah!” și „vai!” și orice exclamație și jelanie tragică. Căci cine nu l-ar urî pe creatorul jalnic înzestrat al unor minciuni atât de mari, văzând că Adevărul a fost transfor-

52 Sf. Iustin Martirul, *Dialog cu iudeul Trifon*, 307. A se vedea și capitolul I, p. 17, 18.

53 Schaff, *ANF*, I, 257.

54 Autorul se referă aici la controversa quartodecimană dintre Policarp, episcopul Smirnei și Anicetus, episcopul Romei (Irineu citat de Eusebiu, *Historia Ecclesiastica*, 5,24; traducere G.A. Williamson, *Eusebius: History of the Church*, Harmondsworth, Penguin 1965, p. 232).

55 Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, Cartea I, EIBMO, 2016, 13.

56 Sf. Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, I, 17.

57 Sf. Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, I, 35.

mat de către Marcu într-un idol și acesta însemnat cu literele alfabetului?” (*Haer.* I,15,4).⁵⁸

Irineu, călit în lupte aprige cu gnosticii, considera că „trebuie să-i evităm pe acești oameni tot atât de mult cât și pe balaur și, cu cât este mai mare amăgirea pe care se spune că ei o pun la lucru, cu atât mai mult trebuie să ne păzim noi de ei, ca și cum ar fi primit un mai mare duh al nedreptății. De aceea, dacă cineva va observa cu atenție activitatea lor de zi cu zi, acela va descoperi că felul lor de viață este unul și același cu cel al demonilor” (*Haer.* III, 31,3).⁵⁹

Un limbaj dur, o atitudine intransigentă, caracterizează polemica lui Irineu de Lyon. Totuși, așa cum vom vedea mai jos, Irineu consideră că este motivat de iubire în ceea ce face cu scopul de a-i scăpa pe unii dintre eretici de capcana în care au căzut.

Atitudinea afișată de creștini depinde, după cum observăm, de măsura în care autorul este implicat în polemică cu „ceialți”. Ignatie de Antiohia și Irineu sunt mai clari în a-i avertiza pe creștini să stea departe de aceia. Însă, pe lângă evitare, se observă și invitația la rugăciune pentru recuperarea vrăjmașilor ideologici, precum și dispoziția de a le întinde mâna, în cazul în care există vreo cale de reconciliere cu aceștia.

Acțiunile față de „ceialți”

Creștinii nu aveau pârghii de reacție judiciară sau politică împotriva „celorlalți”. Ei nu erau stat, nu aveau drepturi și nu puteau lua măsuri cu efecte penale. De aceea, creștinilor nu le rămâne decât să-i evite, să-i combată și să se roage pentru ei. La acest capitol al acțiunilor întreprinse de creștini împotriva „celorlalți” putem așeza și anumite sentințe de ordin spiritual, pe care creștinii le emiteau din când în când la adresa opozanților. „Într-adevăr”, spune Ignatie, „soarta lor va fi hotărâtă de ceea ce gândesc: ei vor deveni descârnați (ἄσωμάτους) și demonici” (*Smir.* 2,1).⁶⁰

Didahia face apel la Predica de pe Munte și le spune creștinilor: „binecuvântați pe cei ce vă blestemă, rugați-vă pentru vrăjmașii voștri și postiiți pentru cei ce vă persecută” (*Didahia* 1,3).⁶¹ Pe lângă iubire și rugăciune, am

58 Sf. Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, I, 103.

59 Sf. Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, III, 245.

60 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 251. A se vedea și *Haer.* II 11,2 (Sf. Irineu, II, p. 112).

61 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 345.

pus aici postul ca acțiune pentru că conține aspectul unei fapte și a unei inițiative.

Irineu considera că opera sa are un scop întreit. Mai întâi urmărește să-i combată pe eretici și să demonstreze futilitatea ideilor și a argumentelor lor; în al doilea rând dorește să-i întoarcă pe unii dintre ei la adevăr și la pocăință; și, al treilea scop este acela de a preveni căderea unora dintre creștini în capcanele ereticilor, demascându-le falsitatea învățăturilor: „S-a dovedit a fi necesar să dăm pe față și să prezentăm în văzul tuturor dogmele acestora, doar-doar unii dintre ei, pocăindu-se și întorcându-se la un singur Dumnezeu Creator și Făcător al universului, s-ar putea mântui, iar ceilalți poate nu s-ar mai lăsa târâți de argumentația înșelătoare și plauzibilă a acelorora” (*Haer* I,31,3).⁶² Demersul irinean vine din convingerea că, deși „nu este lucru ușor să schimbi convingerea unui suflet stăpânit de eroare, totuși nu este într-un tot posibil ca acesta să scape de eroare dacă i se pune alături adevărul” (*Haer.* III, 2,3 cf. Iustin Martirul, *1 Apol*, 12).⁶³ Acțiunea de a scrie și toată întreprinderea polemică a lui Irineu este izvoarăta din dragostea pe care o poartă pentru cei rătăciți și din dorința de a se împăca cu Hristos... „De aceea nu vom obosi încercând din toate puterile să le întindem mâna” (*Haer.* III, 25, 7. Vezi și IV 41,4).⁶⁴

Irineu emite și sentințe duhovnicești contra ereticilor. Ei sunt, după cum am văzut, copiii șarpelui și vrednici de pedeapsa finală (*Haer.* II 11,2).⁶⁵ Din cauza neascultării, ei sunt dezmoșteniți și încetează să fie fiii lui Dumnezeu, așa că nu pot să primească moștenirea (*Haer.* IV, 41,3).⁶⁶ Focul veșnic a fost pregătit atât pentru Satana, cât și pentru cei care, nepocăindu-se, continuă în apostazie (*Haer.* V 26,2).⁶⁷ Neghina, adică apostazia, „este aruncată afară, în vreme ce grâul, adică cei ce aduc roade lui Dumnezeu în credință, va fi adunat în hambar” (*Haer.* V 29,4).⁶⁸

În cele din urmă, Irineu invocă sfatul paulin și le recomandă creștinilor: „Pe aceștia, Pavel ne poruncește ca, după un prim și un al doilea avertisment, să-i alungăm. Iar Ioan, ucenicul Domnului, i-a condamnat și

62 Sf. Irineu, I, 156.

63 Sf. Irineu III, 55.

64 Sf. Irineu, III, 255.

65 Sf. Irineu II, 112.

66 Schaff, *ANF*, I, 1296.

67 Schaff, *ANF*, I, 1366.

68 Schaff, *ANF*, I, 1371.

mai strașnic, de vreme ce nu a vrut nici măcar să le dăm binețe: „Cel care le dă lor binețe”, spun el, „participă la faptele lor rele”. ... Respingând și dând pe bună dreptate anatemei această doctrină, noi trebuie, apoi, să fugim cât mai departe de cei (care o susțin), iar când o susțin cu și mai multă încredere și se bucură de invențiile lor până la desfătare, atunci să știm că ei sunt în și mai mare măsură posedați de duhurile rele ale Ogdoadei (*Haer.* I 16, 3).⁶⁹

Elevatul și rafinatul Clement rostește o dorință-rugăciunea pentru ca ereticii să se întoarcă la Dumnezeu: „Dar-ar Dumnezeu ca ereticii, luând învățăminte din această lucrare cu amintiri, să se înțeleptească și să se întoarcă la atotputernicul Dumnezeu. [...] Poate se vor pocăi, ca nu cumva din pricina nesocotitei lor neascultări, să fie osândiți definitiv” (*Str.* VII 102,2,3).⁷⁰ Printre altele, constatarea lui și îndemnul lui este că „ar trebui să-ți fie mai degrabă milă de stricăciunea sufletului lor decât să-i urăști” (*Str.* VII, 103,1).⁷¹

Vedem, astfel, că instrumentele pe care le aveau la dispoziție creștinii pentru a acționa împotriva „celorlalți” erau atât defensive, cât și ofensive. Cele defensive sunt evitarea și ignorarea celor care colportau erezia, în vreme ce, uneltele ofensive constau în anatimizarea și alungarea ereticilor. La aceste măsuri se mai adaugă și acțiunile indirecte, spirituale, adică rugăciunea și postul pe care creștinii erau îndemnați să le facă pentru recuperarea rătăciților. Însă, cea mai consistentă acțiune pe care o desfășurau creștinii contra păgânilor, iudeilor și a ereticilor era polemica în formă predicată sau scrierea. Acestea erau principalele arme pentru întărirea credincioșilor, dezvăluirea erorilor și recuperarea unora dintre cei rătăciți.

Motivațiile comportamentului creștin față de „ceialți”

Cu privire la motivațiile și argumentele folosite de creștini pentru a justifica pozițiile pe care le luau față de ceialți – păgâni, evrei sau eretici – Clement Romanul consideră că „este drept și sfânt, fraților, că ar trebui să fim mai degrabă ai lui Dumnezeu, decât să urmăm celor care, cu aroganță și obrăznicie, s-au așezat pe ei înșiși drept capi din gelozie dezgustătoare” (*1 Cor.* 14,1).⁷²

69 Sf. Irineu, 108.

70 Clement Alexandrinul, II, 541.

71 Clement Alexandrinul, II, 542.

72 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 63.

Autorul *Epistolei către Diognet* face o magistrală expunere logică a deșertăciunii închinării la idoli (cap. 2). El folosește ironia pentru a demonstra că idolii la care se închină păgânii sunt creații omenești care nu văd, nu aud, nu miros și nu simt. Materialul din care sunt făcuți conține lemn, piatră, argint și aur. „Ei bine, aș putea spune multe altele despre faptul că creștinii nu sunt înrobiți unor asemenea zei, însă dacă aceste argumente nu sunt destule pentru cineva, atunci cred că este inutil să spun mai multe” (*Diog.* 2,10).⁷³ Același autori, vorbind despre evrei, consideră că nu e o diferență prea mare între păgâni și evrei căci păgânii „aduc jertfe unor lucruri incapabile să primească cinstea, în vreme ce [evreii n.n.] aduc ceva Unuia care n-are nevoie de nimic” (*Diog.* 3,5).⁷⁴

Observăm, la autorul anonim al epistolei, un argument teologic construit pe temeiul evidențelor naturale. Logica autorului este una fină și precisă, evidențind în aceeași construcție argumentativă, atât deșertăciunea păgânilor, cât și non-sensul cultului iudaic.

Ignatie considera că „este cu totul absurd să-l mărturisești pe Isus Hristos și să practici iudaismul. Căci creștinismul nu crede în iudaism, dar iudaismul crede în creștinism, în care orice limbă a crezut și a fost adusă lângă Dumnezeu” (*Magn.* 10,3).⁷⁵ În cazul lui Ignatie avem de-a face cu un argument ce derivă din perspectiva paulină că Hristos este împlinirea prevederilor iudaice (*Cf. Col* 2,16-23) de aceea este absurd să îl accepți pe Hristos și să mărturisești, în același timp, și iudaismul.

Iustin consideră că activitatea lui Marcion din Pont este, de fapt, lucrarea Diavolului. Cei care se lasă amăgiți de el sunt rățăciți precum miei de lup și „devin prada învățăturilor atee (fără Dumnezeu) și a Diavolului (1 *Apol.* 58)⁷⁶. Și Irineu tot pe Diavol îl face responsabil pentru toate ereziile gnostice, deoarece ele este căpetenia apostaziilor, că el a fost, mai întâi, cauza apostaziei lui însuși, apoi a altora (*Haer.* IV,41).⁷⁷ La cei doi părinți avem, de-a face cu proscierea adversarilor prin asocierea cu demoniacul. Desigur nu este singurul timp de argumentare și motivare folosit de cei doi, însă scoatem în evidență ceea ce am găsit mai special la fiecare.

73 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 699.

74 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 699.

75 Holmes, *The Apostolic Fathers*, 209.

76 Schaff, *ANF*, I, 486.

77 Schaff, *ANF*, I, 1297.

Atenagora din Atena prezintă motive filosofice pentru care creștinismul trebuie crezut, iar argumentele necredincioșilor sunt arătate ca false și absurde. Problema cu care se confrunta Atenagora era doctrina despre învierea trupului pe care, atât filosofi, cât și gnosticii, o combăteau vehement. „Dacă, însă, prin mijloacele care vin din natură întâi, apoi prin cele ce le urmează, fiecare dintre punctele analizate a fost dovedit, este foarte evident că învierea trupurilor putrezite este o lucrare pe care Creatorul o poate efectua, și o poate vrea, și o asemenea [acțiune *n.n.*] este vrednică de El; și din aceste considerente falsitatea părerilor opuse a fost arătată, și absurditatea pozițiilor luate de către necredincioși (*De res.* 11).⁷⁸

Clement Alexandrinul considera că argumentația lui este logică, în vreme ce plăsmuirile ereticilor sunt doar ciripituri și murmurare (*Str.* II,37,1).⁷⁹ Discursul său este construit prin argumentele Scripturii, chiar dacă vorbește elenilor, evreilor sau ereticilor. „Făcându-se, deci, această dovadă, trebuie neapărat să fim de acord cu cercetările făcute și chiar din Scripturi să luăm argumentele convingătoare că ereziile sunt greșite și că cea mai exactă gnoză, cea mai exactă cunoaștere și într-adevăr cea mai bună învățătură se află numai acolo unde este adevărul, adică în vechea Biserică” (*Str.* VII, cap XV, 92, 3).⁸⁰

Constatăm, deci, că motivațiile pe care creștinii își sprijineau atitudinea față de „ceilalți” conține elemente scripturistice prin care argumentau preeminența creștinismului. De asemenea, sunt angrenate în polemică observații naturale (idolii nu văd, nu aud) și evidențe logice (Dumnezeu n-are nevoie de nimic, deci jertfele sunt de prisos). Iar raționamentele filosofice mai sofisticate făceau parte dintre instrumentele de reacție ale creștinilor mai învățați. Este evident, însă, că în acest stadiu al creștinismului nu avem un discurs care să urmărească înfierarea adversarilor și nu avem elemente care să incite la ură. Justificările aduse de scriitorii creștini au ca scop delimitarea comunității de credință de celelalte propuneri ideologice și conservarea ansamblului de convingeri în fața ofensivei „celorlalți”.

Concluzii

Una dintre greșelile pe care o putem face atunci când abordăm acest subiect ar fi să vedem pe „ceilalți” ai creștinilor niște victime neajutorate și lipsite de

78 Schaff, *ANF*, II, 347.

79 Clement Alexandrinul, II, 133.

80 Clement Alexandrinul, II, 535.

reacție. Dimpotrivă, scriitorii studiați aici menționează că erau foarte guralivi, palavragii, trufași și plini de dispreț față de Biserică ((*Str.* II,37,1).⁸¹

Cuvintele tăioase folosite de unii era rezultatul unei confruntări mai aprige cu „ceialți”, așa cum a fost cazul lui Irineu de Lyon, fiind stârnit să se reverse în tirade nemiloase. Limbajul colorat al unor scriitori creștini nu iese din cadrul cultural al vremii și trebuie citit în cheie pastorală. Răul, venea cu ambalaj atrăgător, iar Părinții trebuiau să-i arate adevăratul caracter de fiară diavolească pentru a-i conștientiza pe creștini de pericolul reprezentat de aceștia. Faptul că unele exprimări au devenit, mai apoi, dictoane ale persecutării „celorlalți”, nu avem indicații că aceasta era intenția autorilor antici. Oricum, am constatat că termenii sfredelitori erau parte a discursului intern, pastoral și catehetic, însă atunci când se întâmpla să interacționeze direct cu „ceialți”, am observat o abordare respectuoasă și reverențioasă.

Cu privire la atitudinea creștinilor față de „ceialți” am văzut că erau îndemnați să-i iubească și să nu-i dușmănească. Creștinii se rugau pentru persecutori și erau îndemnați să le întindă mâna, dacă observau vreo dorință de conciliere. Pe de altă parte, creștinii erau sfătuiți să îi evite cât de poate de mult pe cei care încercau să-i rătăcească, să nu stea de vorbă cu ei, iar sarcina de a dialoga revenea ierarhiei bisericești.

Acțiunile care formau abordarea creștină a „celorlalți” erau compuse din măsuri defensive, precum postul și rugăciunea pentru recuperare. De asemenea, creștinii reacționau și ofensiv prin polemica în formă scrisă sau vorbită cu scopul combaterii și îndreptării ereticilor. Când situația devenea acută, creștinii îi puteau anatemiza și alunga pe eretici din trupul comunității. Singurele sentințe pe care le emiteau erau de natură spirituală, anunțând destinul cutremurător care îi așteaptă pe cei care nu se pocăiesc.

Argumentația și motivația creștină urmărea să demonstreze legitimitatea creștinismului cu dovezi biblice, logice și filosofice. Nu găsim un discurs care să urmărească justificarea eliminării celorlalți, ci este numai o construcție apologetică firească realizată la contactul cu anumite corpuri ideologice străine. Suntem însă departe de discursul agresiv al Bisericii din secolele următoare prin care căuta să-și îndreptățească actele de tortură și teroare îndreptate împotriva „celorlalți”.

81 Clement Alexandrinul, II, 133.

Abrevieri:

- 1 Apol. = Iustin Martirul, *Prima apologie (către împăratul Antonin Pius și către fiul său)*.
- 2 Apol. = Iustin Martirul, *A doua apologie (către senatul roman)*.
- Autol. = Teofil de Antiohia, *Către Autolic*.
- 1 Clem. = Clement Romanul, *Epistola către corinteni*.
- Col. = Pavel Apostolul, *Epistola către coloseni*.
- 1 Cor. = Pavel Apostolul, *Prima epistola către corinteni*.
- De res. = Atenagora Atenianul, *Despre înviere*.
- Didahia = Anonim, *Didahia*.
- Diog. = Anonim, *Epistola către Diognet*.
- Ef. = Ignatie de Antiohia, *Epistola către efeseni*.
- Fap. = Luca Evanghelistul, *Faptele apostolilor*.
- Fild. = Ignatie de Antiohia, *Epistola către filadelfieni*.
- Filp. = Policarp de Smirna, *Epistola către filipeni*.
- Haer. = Irineu de Lyon, *Combaterea ereziilor*.
- Magn. = Ignatie de Antiohia, *Epistola către magnezieni*.
- Mart. = Anonim, *Martirajul lui Policarp*.
- Mat. = Matei Evanghelistul, *Evanghelia după Matei*.
- Pled. = Atenagora Atenianul, *Pledoarie (Ambasadorul) pentru creștini*.
- Smir. = Ignatie de Antiohia, *Epistola către smirneni*.
- Str. = Clement Alexandrinul, *Stromatele*.
- Tral. = Ignatie de Antiohia, *Epistola către tralieni*.
- Trif. = Iustin Martirul și Filosoful, *Dialogul cu iudeul Trifon*.

Bibliografie:

- BIBLIA, Noua Traducere Românească, 2016.
- CLEMENT ALEXANDRINUL, *Scrieri II*, tr. Pr. Dr. Dumitru Fecioru, seria *Părinți și scriitori bisericești* nr. 5, București, EIBMBOR, 1982.
- EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica*, 5,24; traducere G.A. Williamson, Eusebius: *History of the Church*, Harmondsworth, Penguin 1965.
- HEIDL, György, *The influence of Origen on the Young Augustine – a Chapter of the History of Origenism*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, USA, 2009.
- HOLMES, Michel W., *The Apostolic Fathers*, ed. a III-a, Grand Rapids MG, Baker Academic, 2007.

- ✦ SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL, *Dialog cu iudeul Trifon*, tr. Pr. Dr. Olimp Căciulă, seria *Izvoarele ortodoxiei* nr. 4, București, Tipografia cărților bisericești, 1941.
- ✦ SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, Cartea I, tr. și note Petru Molodeț, București, EIBMBOR, 2016.
- ✦ SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Combaterea ereziilor*, Cartea a II-a, tr. și note Petru Molodeț, București, EIBMBOR, 2017.
- ✦ SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Combaterea ereziilor*, Cartea a III-a, tr. și note Petru Molodeț, București, EIBMBOR, 2018.
- ✦ SCHAFF, Phillip (ed.), *Ante-Nicene Fathers*, Grand Rapids, MI, Christian Classics Ethereal Library.